

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2011 metai

1

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2011

1

Vilnius 2012

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2011

1

Vilnius 2012

UDK 947.45
Li 237

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-2-65

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Nordost-Institut Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2012
© Straipsnių autoriai, 2012

STRAIPSNIAI IR PRANEŠIMAI

VYTAUTAS VOLUNGEVIČIUS

PILIS LIETUVOS DIDŽIOJOJE KUNIGAIKŠTYSTĖJE: ISTORIOGRAFIJOS TENDENCIJOS IR NAUJOS DEFINICIJOS PAIEŠKOS

Įvadas

Konferencijoje, skirtoje Lietuvos sovietinei istoriografijai, Alfredas Bumblauskas diskusijos metu išsitarė, jog Robertas Žiugžda dar 1982 metais sakė, kad negalima domėtis pilimis, nes tai esą „vieniinga srovė“¹. Tai tarsi nors ir blankiai, tačiau vienareikšmiškai atspindi to laikotarpio situaciją. Tik lieka atviras klausimas: koku lygiu tai buvo sąmoningai išreikšta pozicija, turint omenyje socialinį galimos problematikos aspektą, susijusį su sudėtingu senosios Lietuvos valstybės visuomenės, kaip feodalinės epochos, pobūdžiu ir vietinės sąrangos bruožais? Sovietmečiu buvo pasirodę istorinių, archeologinių, architektūrinių tyrimų apie Lietuvos pilis², tačiau visi jie buvo skirti pavienėms Lietuvos pilims, menkai siejo architektūrinius ir politinius-socialinius tyrimų aspektus, ir tokiu būdu neformulavo pilies kaip integralaus istorinio Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) reiškinių problemos.

Visai kitaip pilių tyrimai plėtojosi pokario Europoje. Jų kryptį gerai išreiškia žymaus prancūzų medievisto Georges'o Duby žodžiai, kuriais pradedamas Prancūzijos kultūros istorijai skirtos knygos skyrius „Pilis ir valdžia“: „Nauja socialinė struktūra bet koku atveju formuojasi aplink įtvirtintą pastatą – pilį.“³ G. Duby čia tęsia istorinį pasakojimą

¹ *Lietuvos sovietinė istoriografija. Teoriniai ir ideologiniai kontekstai*, sud. A. Bumblauskas, N. Šepetytys, Vilnius, 1999, p. 253. Apie „vieniingą srovę“ ir jos konotacijas plačiau žr. A. Švedas, *Matricos nelaisvėje: Sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)*, Vilnius, 2009.

² *Lietuvos pilys*, Vilnius, 1971; Apie atskiras pilis žr. E. Budreika, *Vilniaus pilis*, Vilnius, 1977; J. Jurginis, *Medininkų pilis*, Vilnius, 1984; N. Kitkauskas, *Vilniaus pilys: statyba ir architektūra*, Vilnius, 1989.

³ G. Duby, R. Mandrou, *Historia kultury francuskiej: wiek X–XX*, Warszawa, 1965, s. 40; taip pat žr. G. Duby, *Katedrų laikai: menas ir visuomenė, 980–1420*, Vilnius, 2004, p. 54.

apie erdvę ir joje veikiančią sociumą, suvokdamas juos kaip tarpusavyje glaudžiai susijusius, vienas kitą sąlygojančius dalykus.

Šiame straipsnyje mėginama pažvelgti į pilį kaip į struktūrų ir socialinės istorijos objektą, kitaip tariant, kaip į integralią socialinės tikrovės dalį. Straipsnį sudaro dvi dalys. Pirmojoje aptariami ligšioliniai pilies tyrimai ir istoriografijoje vyraujančios pilies sampratos. Antroje analizuojama įvairiakalbių XIII–XVI a. LDK šaltinių terminija ir lyginamojoje perspektyvoje bandoma naujai interpretuoti pilies reiškinį ir jo genezę Lietuvoje.

Pilies samprata istoriografijoje

Pirmieji darbai, skirti LDK pilims, pasirodė dar XIX a. antroje pusėje⁴. XX a. pradžioje buvo tęsiama ankstesnio amžiaus romantinė istoriografinė tradicija, nors radosi ir kokybiškai naujų prieigų, nukreiptų ne į pavienių pilių istorines apybraižas ar apžvalgas, bet bandant aptarti pilies ūkinę charakteristiką ar nužymėti tam tikro pilių regiono raidą⁵. Naujas etapas tyrimų tradicijoje sietinas su Henryku Łowmiańskiu. Svarbu pažymėti, kad šis istorikas pirmasis pradėjo kalbėti apie pilių, tiksliau tariant, įtvirtintų gyvenviečių struktūras, skirdamas *castrum*, *burg* su jai priklausančia *suburbium*, *preurbium*, *vorburge*, *hachelwerc* etc⁶. Kartu H. Łowmiańskis, įvardydamas XIII–XIV a. pirmos pusės gynybinius įtvirtinimus, nuosekliai vartoja lenkišką žodį *gród*, kuriuo kokybiškai pabrėžiamas skirtumas nuo *zamek*, išreiškiantį tiek sudėtingą statinio architektoniką, tiek ir socialinį reiškinio aspektą. Vis dėlto šis H. Łowmiańskio įdirbis liko neišplėtotas, kadangi lietuviškoji istoriografija buvo „užsiėmusi“ savojo tautinio gynybinio bastiono tvirtinimu, o sovietmetis įnešė „savų korekcijų“ LDK istoriografijos raidoje.

Nauja pilių tyrimų banga Lietuvoje datuotina XX a. paskutiniaisiais dešimtmečiais⁷. Ši tradicija lėmė, kad atsirado specialus leidinys, skirtas pilims ir jų kultūriniam paliki-

⁴T. Stecki, Radziwiłłowska Ołyka, *Przegląd powszechny*, Kraków, 1887, t. 14–15; А. Перлштейн, *Описание города Острога*, Москва, 1847; J. Bartoszewicz, *Zamek Bialski*, Lwów, 1881; A. Prusiewicz, *Zamki i fortece na Wołyniu*, 1922; Б. Брэжго, *Замкі Віцебчыны*, Віля, 1933; M. Baliński, *Krewo. Starodawny zamek w Litwie* (be vietos ir metų).

⁵М. Грушевський, *Южнорусские господарские замки в половине XVI века: историко-статистический очерк*, Киев, 1890. Pastarajame darbe remiamasi išimtinai tik XVI a. viduryje vykdytų „ukrainietiškujų“ žemių pilių revizijų medžiaga. Kitokio pobūdžio darbas, skirtas pilies ūkiui ir jo aptarnavimui: А. Грушевский, *Повинность городской работы в Великомъ Княжествѣ Литовскомъ*, *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*, ч. LIV, № 11–12, Петроградъ, 1914, с. 19–39; А. Грушевский, *Города Великого Княжества Литовского в XIV–XVI вв.*, Киев, 1918.

⁶H. Łowmiański, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. II, Wilno, 1932, s. 206–224; H. Łowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań, 1983, s. 327–341.

⁷A. Baliulis, A. Mikulionis, A. Miškinis, *Trakų miestas ir pilys*, Vilnius, 1991; kiek kitokio pobūdžio straipsnį publikavo V. Almonaitis ir J. Nutautaitė, kurie, remdamiesi Vokiečių ordino išdo knygomis, aptarė Ordino Dubysos pilį ir jos kasdienybę, žr. V. Almonaitis, J. Nutautaitė, *Kasdieninis gyvenimas*

mui⁸. Taip pat atskirų leidinių sulaukė svarbiausios ir naujai tirtos pilys⁹. Iš archeologų išskirtini Gintauto Zabelos ir Albino Kuncevičiaus darbai. Pirmasis pagrindinį dėmesį skyrė Lietuvos medinių pilių tyrimams, jų paplitimui šiandieninėje Lietuvos teritorijoje, pobūdžiui ir raidos ypatybėms¹⁰. Kartu G. Zabiela savo studijoje išdėstė teoriją apie XIV a. vykusį laipsnišką medinių pilių nykimą. Vis dėlto šį procesą tiksliau būtų apibūdinti kaip tuo metu vykusią medinių pilių transformaciją į dvarus, t. y. funkcijų kitimo linkme, piliai virstant ūkiniu ir administraciniu vienetu. O ir pats pilių transformacijos / nykimo procesas sietinas ne vien tik su Vokiečių ordino Lietuvos teritorijos antpuolių pabaiga, bet ir su vidiniais pokyčiais Lietuvos valstybėje – karinių-gynybinių objektų virtimas ūkiniais-administraciniais centrais buvo politinių ir socialinių pokyčių ankstyvojoje LDK padarinys¹¹. Straipsnyje apie Rytų Lietuvos medines pilis G. Zabiela akcentuoja IX–X a. įgavusį pagreitį slavų kolonizacijos vaidmenį ir dėl to kilusius konfliktus. Tai, G. Zabelos nuomone, turėjo lemiamos reikšmės pilių radimuisi kontaktinėje baltų ir slavų zonoje¹². Šiame straipsnyje abejonių gal ir nekelia pats proceso įvardijimas, labiau – pačios pilies sąvokos klausimas. Tekste gana neaiškiai ir laisvai operuojama tokiais žodžiais kaip *pilis / pilaitė / įtvirtinta gyvenvietė*. Kita vertus, pilių užuomazgos turėtų būti siejamos ir su kintančiais socialiniais santykiais, ne tik su išorine grėsme. Vienaip ar kitaip šis straipsnis paliečia itin svarbią ikivalstybinių laikų *Lithuania propria* erdvę ir bando aiškinti regioninių skirčių atsiradimo ir formavimosi raidą.

Vokiečių ordino Dubysos pilyje, *Istorija. Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai*, Nr. 57, Vilnius, 2003, p. 17–25; apie Medininkų žemės pilis ir gynybinius įtvirtinimus žr. R. B a t ū r a, XIV a. Medininkų žemės – Žemaitijos centro gynyba: Laukuvos ir Kaltinėnų priedanga, *Istorija. Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai*, Nr. 59–60, 2004, p. 17–19. Archeologų: J. P o š k i e n ė, Senųjų Trakų pilies, senovės gyvenvietės ir vienuolyno buitinė keramika (XIV–XVII a. pirmoji pusė), *Lietuvos istorijos metraštis*, 1998 metai, 1999, p. 5–23; G. Z a b i e l a, Nuo medinės prie mūrinės pilies (Motai Europoje ir Lietuvoje), *Lietuvos pilių archeologija*, Klaipėda, 2001, p. 11–41; B. L i s a s k a i t ė, Trakų archeologiniai tyrimai 1971–1998 metais, ten pat, p. 105–125; A. K u n c e v i č i u s, Senieji Trakai, ten pat, p. 128–146; apie Baltijos regiono pilis atskirus straipsnius žr. *Castella Maris Baltici*, 6, Vilnius, 2004.

⁸ *Lietuvos pilys*, Nr. 1–5. Žr. konkrečius straipsnius: O. T r u s o v, Lydos pilis Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro laikais, *Lietuvos pilys*, 2006, Nr. 2, Vilnius, 2006, p. 76–82; V. J a n k a u s k a s, Pilis ir prestižas: Gediminaičių kunigaikštystės XV a., ten pat, 2007, Nr. 3, Vilnius, 2007, p. 66–77; R. R a g a u s k i e n ė, Nuo valdos iki kunigaikštystės: Radvilų Dubingiai (XVI a.–XVII a. pradžia), ten pat, p. 77–93.

⁹ *Vilniaus Žemutinės pilies rūmai*, t. 1–5, Vilnius, 1989–2003; *Vilniaus Žemutinė pilis XIV–XIX a. pradžioje: 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos*, sud. R. Ragauskienė, Vilnius, 2006; *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a.–XIX a. pradžioje. 2005–2006 m. tyrimai*, sud. L. Glemža, Vilnius, 2007; A. K u n c e v i č i u s, R. J a n k a u s k a s, R. L a u ž i k a s, D. S t a n k e v i č i ū t ė, I. R u t k a u s k a i t ė, *Radvilų tėvonija Dubingiuose*, Vilnius, 2009.

¹⁰ G. Z a b i e l a, *Lietuvos medinės pilys*, Vilnius, 1994, p. 180–181.

¹¹ R. P e t r a u s k a s, Ankstyvosios valstybinės struktūros Lietuvoje XIII amžiuje – XV amžiaus pradžioje, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 16, 2005, p. 19–30.

¹² G. Z a b i e l a, Pilys Rytų Lietuvoje valstybės kūrimosi metu, *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, Vilnius, 1997, p. 459–472.

A. Kuncevičius savo sintezėje „Lietuvos viduramžių archeologija“¹³ iškėlė mintį apie mūrinių pilių kaip valdovo rezidencijų statybos XIV–XV a. sandūroje pobūdį, taigi kokybinius pokyčius pilių statybos raidoje ir rezidencijų formavimąsi. Čia archeologas visų pirma turi omenyje Lietuvos siaurąją prasme teritorijoje išsidėsčiusių pilių žiedą. Visgi, reaguojant į pastarąją mintį, pabrėžtina, kad tik apie Trakų salos pilies, kaip neabejotinos rezidencijos, statybas XV a. pradžioje turime aiškesnių duomenų¹⁴. O Vilniaus aukštutinė pilis naujas formas įgavo tik po 1419 m. vykusio gaisro. Nepaisant to, nors ir trūkstant istorinių šaltinių tikslesnei šio proceso identifikacijai, tai netrukdo kalbėti apie rezidencinių pavienių pilių (Vilnius, Trakai, Kernavė) vaidmenį jau XIV a., ką iškalbingai papildė Vytauto pradėtas vykdyti institucinio dvaro ir centrinių pareigybių kūrimas.

Edvardas Gudavičius, nors specialiai ir netyrinėjęs Lietuvos pilių problemos, kalbėdamas apie pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožus, išryškino pilių reikšmę kuriant valdymo sistemą bei suformulavo teorinį modelį apie XIII a. pabaigos – XIV a. LDK pilis ir joms priklausiusias apygardas¹⁵, pagal kurį buvo formuojama krašto administracija, gynybinė sistema ir pilių tarpusavio komunikacijos tinklas. Čia paminėtinas ir savo sumanymu išsiskiriantis Alvydo Nikžentaičio straipsnis apie Nemuno ir Jūros upių pilių gynybinę sistemą¹⁶, o kartu ir vėlesnė studija¹⁷, kurioje glaustai aptariama karinės organizacijos prie Nemuno ir Žemaitijoje gynybinė sistema, istoriko išreiškiamą formule *pilis – valsčius – žemė – valstybė*. E. Gudavičiaus ir A. Nikžentaičio darbai, papildydami vienas kitą, brėžia integralios pilių ir jų formuojamų teritorijų sistemos funkcionavimo sampratą.

Tomas Baranauskas Lietuvos pilims paskyrė du straipsnius. Pirmajame¹⁸ aptariamos XIII a. pabaigos – XIV a. medinės pilys ir jų lokalizacija, kritiškai įvertinus ankstesnės istoriografijos išvadas. Tuo pačiu, remiantis Vokiečių ordino kronikomis, aptariama galima pilių išvaizda ir konstrukcinės pilių ypatybės. Antrajame straipsnyje bandoma ieškoti sąsajų tarp pilies ir bažnyčios ir apskritai sakralių vietovių bei valstybinių-teritorinių struktūrų kaip tam tikrų sankirtos taškų. Be to, straipsnyje bandoma formuluoti mūrinių pilių regionų (Kęstučio – Trakai, Algirdo – Krėva, Lyda, Vitebskas, Liubarto – Voluinės žemė, Karijotaičių – Podolė) skirtis ir jas charakterizuojančią chronologiją. Tuo tarpu su

¹³ A. Kuncevičius, *Lietuvos viduramžių archeologija*, Vilnius, 2005, p. 51, 58.

¹⁴ Z. Ivinskis, Trakų Galvės ežero salos pilis, *Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus metraštis*, t. I, Kaunas, 1941, p. 135–198.

¹⁵ E. Gudavičius, Lietuvos pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai, *Karo archyvas*, t. XIII, Vilnius, 1992, p. 52–53; E. Gudavičius, Lietuvos valstybės struktūra Gedimino laikais, *Lietuvos europėjimo kelias: istorinės studijos*, sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius, 2001, p. 139.

¹⁶ A. Nikžentaitis, Rašytiniai šaltiniai apie lietuvių pilių gynybinę sistemą XIII a. pabaigoje – XIV a. pradžioje, *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, Serija A*, 3 (96), Vilnius, 1986, p. 51–63.

¹⁷ A. Nikžentaitis, *Nuo Daumanto iki Gedimino. Ikkrikščioniškos Lietuvos visuomenės bruožai*, Klaipėda, 1996, p. 55–69.

¹⁸ T. Baranauskas, Lietuvos medinės pilys rašytinių šaltinių duomenimis, *Lietuvos archeologija*, t. 24, p. 57–105.

Vytauto valdymu tarsi ir baigiamas LDK iš medinės virsmas į mūrinę¹⁹. Nors autorius sąvąsias išvadas grindžia gausia archeologine literatūra, vertėtų atsargiai vertinti prielaidą, kad būtų kryptingo ir nuoseklaus pilių „įmūrinimo“ proceso (programos)²⁰.

LDK istoriografijoje pilis dažnai traktuota kaip savaime suprantamas dalykas, nereikalaujantis aiškesnių šio reiškinių chronologinių ir probleminių apibrėžčių. Čia svarbūs du klausimai. Kokios pilies sampratos ir apibrėžtys figūruoja LDK istoriografijoje? Kuo gali būti naudinga ir kokias galimas interpretacijų alternatyvas siūlo užsienio istoriografija, tiek Vidurio Rytų Europos (ypač Lenkija, Vokiečių ordinas), tiek Vakarų Europos?

LDK istoriografijoje dominuoja kelios, dažnai nuo konkretaus specialisto interesų spektro priklausančios pilies sampratos. Nebandant chronologine tvarka nagrinėti pavienių autorių pozicijų, išskirtini keli pilies apibrėžimai. G. Zabiela, kalbėdamas apie XI–XIV a. medinės pilis, pilį suvokia kaip uždaro tipo gynybinį įrenginį (gynybinio komplekso dalį) su priešpiliu, papiliu ir papėdės gyvenvietė²¹. Šioje vietoje būtinas komentaras dėl pilių datavimo. Visų pirma archeologas turėtų būti kiek atsargesnis nukeldamas Lietuvos pilių pradžią į XI a., kadangi panašiu metu Vakarų Europoje pilis dar tik tapo neatskiriama vietos kraštovaizdžio dalimi. Kyla klausimas, ar galima randamus įtvirtinimus tiesiogiai susieti su toje vietoje egzistavusia ar numanomai egzistavusia pilimi? Ir kas apskritai vadintina pilimi, o kas ne? Šioje vietoje būtina spręsti pačios *pilies / pilaitės / įtvirtintos gyvenvietės* tipologijos klausimą, pastarosios formulavimo kriterijus (sociopolitinius, architektūrinius etc.) ir chronologines ribas.

A. Kuncevičius jau minėtoje studijoje viduramžių pilį aiškina labai panašiai; kaip uždara gynybinį ir gyvenamąjį kompleksą²². Tuo tarpu E. Gudavičius ir A. Nikžentatis pilį suvokia kaip tam tikrą konkrečią teritoriją su tam tikromis socialinėmis kategorijomis ir pilėnų kaip išskirtinės socialinės grupės bruožais²³. Šiame požiūryje jau galime užčiuopti platesnį socialinį pilies ir jai priklausančios teritorijos (apygardos) bei jos kuriamos struktūros pobūdį.

Baltarusijos istorikas Michailas Tkačiovas savo tyrimuose aptarė architektūrinę LDK pilių pusę, išskirdamas vadinamąsias *donžoninio* tipo pilis²⁴. Tokiomis galėtų būti įvardytos Krėvos, Lydos, Medininkų pilys. Visgi esminis šio tyrinėtojo darbų bruožas yra

¹⁹ T. Baranauskas, Zamki i kościoły litewskie XIV–XV wieku jako ośrodki kultury, *Środowiska kulturotwórcze i kontakty kulturalne Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XIX wieku*, Warszawa, 2009, s. 11–23.

²⁰ Panašių svarstymų galima aptikti ir lenkiškojoje istoriografijoje; žr. Z. K a c z m a r c z y k, Organizacja obrony kraju w czasach Kazimierza Wielkiego, *Studia Historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. II, Kraków, 1938, s. 330, 333–334; Z. K a c z m a r c z y k, *Monarchia Kazimierza Wielkiego*, t. I, II, Poznań, 1939–1946; Z. K a c z m a r c z y k, *Kazimierz Wielki (1333–1370)*, Warszawa, 1948.

²¹ G. Z a b i e l a, *Lietuvos medinės pilyys*, p. 57.

²² A. K u n c e v i č i u s, min. veik., p. 39.

²³ Žr. išnašas 15–17.

²⁴ Pridurtina tai, kad pastarąsias tokiomis laikyti galima tik iš dalies, žr. M. Т к а ч е в, *Замки Белоруссии*, Минск, 1987; M. Т к а ч е в, *Замкі і людзі*, Минск, 1991.

tas, kad jis pabandė išskirti valdovo (valstybines) ir diduomenės pilis, tokiu būdu į pilies sampratą įtraukdamas socialinį lygmenį, tik, deja, nemėgindamas metodologiškai nužymėti chronologinių, o kartu ir tipologinių skirčių tarp didikų pilių bei jų radimosi sąlygų ar vėliau XVI a. antroje pusėje statytų rūmų (Biržai, Nesvyžius ir kt.).

Paminėtinas ir vienas naujausių bandymų pateikti pilies sampratą, kurią išdėstė baltarusių istorikas Genadzijus Semiančukas. Istorikas skiria tokius pilies vertinimo kriterijus: architektūrinį, archeologinį ir istorinį-sociologinį²⁵. Svarbu tai, kad pilies radimasis siejamas su kokybiškai pakitusiomis socialinėmis sąlygomis: feodaliniais santykiais, stambiaja žemėvalda ir laipsnišku pastarosios imuniteto įgavimu. Taigi pilies genezės apibrėžime itin svarbią vietą įgauna socialinis aspektas, kuris suprantamas kaip būtina pačios pilies sąlyga; vadinasi, pilis šiame tyrime jau suvokiama socialinės istorijos požiūriu.

Dar vienas būdingas istoriografijos bruožas – tyrimų ribojimas šiuolaikinių valstybių sienomis. Tokiu būdu dirbtinai skaldomas konkretus istorinis fenomenas bei jo vystymosi procesas, o tai kelia ne vieną metodologinę problemą, bandant nuosekliai ir sistemingai atskleisti reiškinio raidos ypatybes.

Kitokia pilies reiškinio tyrimo tradicija egzistuoja užsienio istoriografijoje. Lenkų autorių darbuose į akis krenta aiškiai skiriama riba tarp į lietuvių kalbą sudėtingai išverčiamo *gród* (gynybinėmis sienomis aptverta gyvenvietė; vok. *Burgwall*, ang. *gord*, ček. *hradiště*, rus. *зоподуице*)²⁶ ir *zamek* (pilis; vok. *Burg*, ang. *castle*, ček. *hrad*, rus. *замок*). Ši diferenciacija grindžiama gynybinio objekto tipologijos ir su tuo tiesiogiai susijusios chronologijos kriterijais. Galo Anonimo (XI–XII a.) kronikoje aptinkamas *castrum* lenkiškojoje istoriografijoje interpretuojamas ne kaip pilis, bet kaip tam tikras gynybinis sienų ir kitų įtvirtinimų ribojamas objektas – *gród*. Chronologiškai *gród*²⁷ datuojamas

²⁵ Г. Семьянчук, Деревянные замки Беларуси XIV–XVII веков (состояние изученности и исследовательские проблемы), *Lietuvos pilys*, Nr. 4, 2008, p. 18–19. Taip pat ankstesnis straipsnis, žr. Г. Семьянчук, Wschodnioeuropejski zamek we wczesnym średniowieczu – geneza i funkcjonowanie (według danych Białorusi), *Zamki i przetrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej*, Warszawa, 2002, s. 133–145.

²⁶ K. Długosz - Kurczabowa, *Wielki słownik etymologiczno historyczny języka polskiego*, Warszawa, 2008, s. 225–226; žodyne pateikiama labai plati *gród* vertimo amplitudė: 1. piliakalnis, pilis, tvirtovė; 2. miestas, sostinė, rezidencija. Tačiau pateikiamų kalbų pavyzdžiai neabejotinai rodo šio reiškinio visuotinį paplitimą ir sampratos sąsajas su *aptvėrimu*, *namais*, *sodu*; vadinasi, su reiškiniais, kurie turėjo aiškias erdviškai apibrėžtas ribas.

²⁷ Šios problemos istoriografija išties gausi; žr. B. Miśkiewicz, *Studia nad obroną polskiej granicy zachodniej w okresie wczesnofeudalnym*, Poznań, 1961, s. 52–79; A. Swieżawski, *Przemysł król polski*, Warszawa, 2006, s. 212–213; J. Rozpędowski, Początki zamków w Polsce w świetle badań warowni legnickiej, *Kwartalnik architektury i urbanistyki*, t. X, z. 3–4, 1965, s. 149–179; J. Rozpędowski, Ze studiów nad palatiami w Polsce, *Biuletyn historii sztuki*, r. XXIV, nr 3/4, 1962, s. 243–255; K. Modzelewski, Organizacja grodowa u progu epoki lokacji, *Kwartalnik historii kultury materialnej*, r. XXVIII, nr 3, 1980, s. 329–340; K. Olejnik, *Grody i zamki w Wielkopolsce*, Poznań, 1993, s. 7, 51–52, 172–173, 175.

X–XIII a. laikotarpiu ir suvokiamas kaip tam tikra gynybinių įtvirtinimų raidos fazė pilies formavimosi link.

Istorinių sąvokų ir jų santykio su šaltinių terminija problema jau seniai diskutuojama istoriografijoje. Mums rūpimu klausimu pavyzdiniu istoriografijos darbu laikytini kelių autorių iš įvairių šalių (F. Schwindo, F. Grauso, E. Fügedi, M. Hellmanno, A. Poppe, K. Rüsso, G. Bindingo, H. Ebnerio, H. P. Baumo ir kt.) straipsniai apie pilies reiškinį „Viduramžių žodyne“²⁸. Juose sistemingai, pradedant pilių tipologija, ir baigiant atskirų regionų ypatumais, pilies terminija (įvardijimu) ir jos pokyčiais įvairiuose šaltiniuose, nužymimos pagrindinės pilies funkcijos ir raidos ypatybės įvairiose šalyse. Vakarų Europoje (neabejotinai ir Vokiečių ordino teritorijoje, tačiau pilies radimosi ir formavimosi aplinkybės čia buvo kitokios, turint omenyje šios valstybės sąrangą ir socialinę struktūrą)²⁹ pagrįstai keliami klausimai apie pilies reiškinio diferenciaciją, apie šaltinių terminijos ypatumus, teigiama, kad pilių formos, funkcijos ir priklausomybė labai įvairavo, o kartu įvairavo ir jų įvardijimai šaltiniuose. Tai susiję su tuo, kad tipologiškai pilis Vakarų Europoje buvo itin heterogeniškas reiškinys tiek savo funkcijomis, tiek architektūriniais sprendimais, tiek ir socialine prigimtimi. Pastarąją mintį neabejotinai pagrindžia ir vokiečių istoriografijoje suformuluota gausybė istorinių terminų (*terminus technicus*), išreiškiančių egzistavusios socialinės tikrovės ir materialinės civilizacijos, o kartu ir pilies, atliepusios vietos situaciją, sudėtingumą. Pvz., pagal pilies statybos vietos tipologiją skiriama: pilys, statytos ant natūraliai susiformavusių kalnų ar kalvų, – vok. *Höhenburg*; pilis, apsupta vandens ar gynybinių įtvirtinimų, supamų vandens, – vok. *Wasserburg*; pilis ar gynybinis bokštas, statytas ant vadinamųjų motų, – vok. *Turmhügelburg*, bendruomenės pilis ar slėptuvė – vok. *Volks- und Fluchtburg*; tipologija pagal socialinį charakterį: ankstyvaisiais viduramžiais dvaras-pilis, atlikusi „valdymo pakeliui“ funkcijas, – vok. *Pfalz* ir *Reichsburg*; kunigaikščio pilis – vok. *Fürstenburg*, grafo pilis – vok. *Grafenburg*; diduomenės (riterijos), ministerialų ar „tarnybininkų“ pilis – vok. *Hochadel- Ministerialen-* ar *Dienstmannenburg*; miesto, bažnyčios pilis – vok. *Stadtburg*, *Kirchenburg* ir kt.³⁰

Ši istoriografijos patirtis verčia naujai pažvelgti į LDK pilių tyrimų tradiciją. Lyginamasis aspektas gali padėti išvengti anachronistinių vertinimų ir atrasti naujų prieigų prie istorinio reiškinio. Dar kartą tampa aišku, kad pilies reiškinio neįmanoma adekvačiai pažinti, neatsižvelgiant į platesnę jos socialinę aplinką. Todėl jį būtina suvokti ir interpretuoti tiek kaip specifinę erdvę, tiek kaip socialinę struktūrą. Tačiau šių tyrimų prielaida – aiškesnė pilies sąvoka.

²⁸ *Lexikon des Mittelalters*, Bd. II, München und Zürich, 1983, S. 958–1003; taip pat apie pilį kaip tam tikrą valdžios, teisminę, ūkio etc. struktūrą žr. K. S c h u l z e, *Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter*, Bd. 2, Stuttgart, 2000, S. 86–124.

²⁹ T. T o r b u s, *Die Konventsburgen im Deutschordensland Preussen*, München, 1998.

³⁰ *Lexikon des Mittelalters*, S. 958.

Pilies sąvoka

Svarbu konstatuoti ir tai, kad apskritai egzistuoja ryškus (pilies) *žodžio, termino* ir *sąvokos* semantinis neapibrėžtumas. *Sąvoka* yra žodis, tačiau ne kiekvienas žodis yra sąvoka. Istorinių sąvokų semantinę dinamiką vykusiai atskleidžia Reinharto Kosellecko įvadinis straipsnis monumentaliam žodynui „Pamatinės istorijos sąvokos“³¹. Apie sąvoką galima kalbėti tik tada, kai pavienio termino reikšmės, išreiškiančios daiktų tvarką (*Sachverhalt*), susiejamos ir reflektuojamos jų sąryšyje su apibrėžimo funkcija. Tuo tarpu terminas savyje talpina esamos daiktų tvarkos bruožus; jo reikšmė gali būti dalykinė (specifinė), nors ir skirtingai apibrėžiama³². Paprastai kalbant, terminas turi sąlyginai konkrečią definiciją. Turinio atžvilgiu terminas nėra toks talpus kaip sąvoka, tačiau jo forma yra išbaigtesnė, labiau pagrįsta, mažiau sąlygiška ir prieštaringa. Vadinas, kalbant apie šaltinių leksiką, pilį įvardijantis žodis suvoktinas kaip konkretaus objekto vienalaikė kalbinė išraiška; tuo tarpu turinys, kuris jam suteikiamas tekste, kaip istorinis terminas (*terminus technicus*) formuluojamas šaltinio interpretacijos pagrindu.

Analizuojant šaltinių terminiją, kyla keli esminiai klausimai. Pirma, kaip konkrečiai pilis įvardijama vienalaikiuose istorijos šaltiniuose? Antra, kas slypi po tiesiogine, tačiau dažnai fragmentiška informacija? Trečia, kaip keičiasi pilies samprata laikui bėgant, o galiausiai ne tiek pati samprata, kiek mus pasiekusi šaltinių informacija apie ją?

Pirmajame lietuvių kalbos žodyne – Konstantino Sirvydo „*Dictionarium trium linguarum*“, pasirodžiusiame apie 1620 m., *pilis* apibūdinama kaip statybinis ir gynybinis objektas bei atitinkamai įvardijamas kaip *zamek, munio* (?), *pilis*³³. XVII a. pabaigos „*Clavis Germanico-Lithvania*“³⁴ bei vėliau leistuose XVIII a.³⁵ lietuvių–vokiečių, vokiečių–lietuvių kalbų žodynuose pateikiamas *pilies* vertimas, pvz., *Pillis – die Burg, die Festung*,

³¹ *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, hrsg. von O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck, Bd. 1, Klett-Cotta, 1992, S. XIII–XXVII. Atkreiptinas dėmesys į dar 1988 m. pasirodžiusį Egidijaus Banionio straipsnį apie Lietuvos Metrikos knygų įvardijimo problematiką. Pastarosios problemos išryškėjimas galėtų būti atspirties tašku sprendžiant panašius su istorine terminologija, o kartu ir sąvokomis susijusius klausimus. Žr. E. B a n i o n i s, Lietuvos Metrikos knygos: sąvoka, terminas, definicija, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1988, Vilnius, 1989, p. 135–148.

³² Ten pat, p. XXIII.

³³ *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas: Konstantinas Širvydas. Dictionarium trium linguarum*, Vilnius, 1979, p. 8 (106), 24 (122), 64 (162), 270 (368), 552 (660); [...] *żołnierz osadzony na zamku. Praesidarius miles. Karieywis pilių pastatitas* [...].

³⁴ *Clavis Germanico-Lithvana. Rankraštinis XVII amžiaus vokiečių-lietuvių kalbų žodynas*, I dalis A–E, Vilnius, 1995, p. 412 (415).

³⁵ *Vocabularium Lithvanico-Germanicum, et Germanico-Lithvanicum...*, Halle, 1730, S. 98, 165; *Litauisch-Deutsches und Deutsch-Litauisches Lexicon*, Königsberg, 1747, S. 88, 107, 138, 312; J. B r o d o v s k i s, *Lexicon Germanico-Lithvanicum et Lithvanico-Germanicum*, t. III, Žodžių indeksas, Vilnius, 2009, p. 79, 114, 115, 190, 303, 309, 466, 554, 810, 888. Taip pat žr. *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, 1653 metai*, Vilnius, 1957, p. 64 (160), 161 (257), 168 (264); [...] *Excipe Pillis arx* (čia ir toliau paryškinta mano – V. V.); [...] *qvae Faeminina sunt* [...]; [...] *atejau ing pilli veni in arcem* [...]; [...] *uz pillies ultra arcem* [...].

Schloß, nors pastaroji (*Schloß*) šiandien suvokiama kaip *rūmai* ir sietina su renesansu, bei dažnu atveju kitokiomis šio statinio funkcijomis bei architektonika. Kartu žodyne siūlomas kiek neįprastas vertimo variantas: *Burg, Schloß – Pillis, Atsigintuvė, Ißgelbėtojis*, taip pat *Festung – Festingė, Szancas (?)*, *Pillis*. Galima manyti, kad žodis *pilis* yra senos kilmės. Tai patvirtina ir su pastaruoju sietino žodžio *piliakalnis* pasirodymas (pirmasis paminėjimas datuojamas XVI a. pradžia) rašytiniuose šaltiniuose³⁶.

Kalbėdami apie LDK šaltinių daugiakalbiškumą, susiduriame su viena pagrindine problema – skirtingomis kalbomis įvardijamo reiškinių semantinio turinio neaiškumu, t. y. bandant bendravardiklinti skirtingų civilizacinių regionų ar tiesiog kalbinių tradicijų fenomenus, o kartu ir juos įvardijančius žodžius. Šioje vietoje būtina atkreipti dėmesį į didžiosios šaltinių dalies lakonišką pobūdį ir reiškiniams įvardyti pasirenkamų žodžių nevienareikšmiškumą. Pateiktinas vienas itin būdingas pavyzdys, vadinamosios *Apuolės pilies* apgultis. Nors šis šaltinis aprašo laikus, gerokai išeinančius už šio straipsnio chronologinių rėmų, vis dėlto jo terminija ir vėlesnio vertimo žodynas gerai atspindi čia svarstomas problemas. Šaltinyje, aprašančiame 853 m. vikingų antpuolį prieš kuršius, pavartoti trys skirtingi žodžiai: *urbs, civitas* ir *castrum*³⁷, kuriais įvardijamas vienas ir tas pats objektas. Chronologine tvarka visą šį įvykį galima skirti į kelis epizodus: (a) pasiekimas kitos kuršių **įtvirtintos gyvenvietės**, vadinamos Apuole (*ad aliam urbem ipsorum, quae Apulia dicebatur*); (b) šioje **įtvirtintoje gyvenvietėje** buvo 15 000 karių (*Erant autem in ea urbe quindecim milia hominum bellatorum*); (c) užsidarymas **įtvirtintoje gyvenvietėje** ir jos gynyba (*conclusis ipsis in civitate, isti a foris urbem debellare*) (vertimas mano – V. V.). Šiuo atveju problema kyla dėl šaltinio vertimo ir jo interpretacijos. Derėtų trumpai apsistoti ties šaltinio vertimu, išspausdintu „Lietuvos istorijos šaltinių“ pirmajame tome³⁸. Visų pirma atkreiptinas dėmesys į tai, kad palyginti laisvai verčiami skirtingi žodžiai, tokiu būdu iškreipiant to laikotarpio vietos tikrovę. Akivaizdu, kad skirtingų žodžių įvardijančių tą patį objektą, unifikuotas vertimas yra pagrįstas, tačiau, suprantant minėtus lotyniškuosius žodžius kaip *pilį*, prasilenkiama su šio regiono to laikotarpio materialine ir socialinės sanklodos situacija. Net ir turint omenyje sąlyginai aukštesnį materialinės civilizacijos lygmenį šiame regione, lyginant su Pietryčių Lietuva, tai negali būti pakan-

³⁶ K. Jablonskis, *Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje*, I dalis: *Tekstai*, Kaunas, 1941, p. 167; [...] *Продав есми свою дѣлницу земли на пол бочки [...] а тая земля лежит подле великое дороги у пиликолни [...]*.

³⁷ *Vita Anskarīi auctore Rimberto. Accedit Vita Rimberti*, Recensuit G. Waitz (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi), Hannoverae, 1884, p. 60–62.

³⁸ *Lietuvos istorijos šaltiniai, Feodalinis laikotarpis*, t. I, Vilnius, 1955, p. 21; [...] *prie kitos jų pilies, vadinamos Apulia. O toje pilyje buvo 15 000 kovotojų [...] (gyventojai) užsidarė pilyje; vieni iš lauko pradėjo pilį pulti, antrieji iš vidaus drąsiai priešintis [...]*. *Lietuvos istorija: II tomas, Geležies amžius*, Vilnius, 2007, p. 315. Pastarojoje sintezėje gana laisvai, nesistengiant išlaikyti nuoseklumo, operuojama tokiais žodžiais kaip *pilis* ir *pilaitė*, kalbant apie įtvirtintas ikivalstybines baltų gyvenvietes, žr. p. 202–207.

kama išlyga teiginiui, jog tuometinėje kuršių teritorijoje galėjo stovėti pilis, o ne įtvirtinta gyvenvietė.

Gausiau Rytų Pabaltijo genčių kilmingųjų „pilis“ minimos XIII a. pradžios šaltiniuose. Tikrai sudėtinga šiuo atveju yra ir pati šių gynybinių įtvirtinimų klasifikacija ir apibrėžimas, kadangi vienalaikiai šaltiniai nepateikia tikslesnių duomenų apie šiuos objektus. Todėl reikėtų labai atsargiai vartoti *pilies* sąvoką šio laikotarpio gynybinių objektų atžvilgiu. Pavyzdžiu galėtų būti Henriko Latvio kronikoje XIII a. minimos „pilis“. Tačiau kyla pagrįstas klausimas: kas vadintina pilimi, o kas gynybiniais įtvirtinimais ar tiesiog slėptuve? Trumpai bandant apibrėžti pagrindinę problemą, reikėtų atkreipti dėmesį į keletą minėtos kronikos vietų, kur minimos baltų genčių „pilis“. Antai ties 1185 m. kronikoje minima, kad lyviai neturi jokių tvirtovių (*quod municiones nullas habeant*) ir žadama, kad žiemgaliams apsikrikštijus, bus pastatyta pilis (*castra fieri pollicetur*)³⁹. O jau 1205 m. aprašomas derybų tarp Livonijos ordino ir Žiemgalos vyresniojo Viestarto epizodas, kuriame pagrindine sąlyga nurodoma, kad kiekviena Žiemgalos pilis (*si de quolibet castro Semigallie*)⁴⁰ turi duoti po vieną įkaitą. Visa tai suteikia galimybę vesti paralelę tarp skirtingų baltų genčių dėl pilių radimosi šių visuomenių teritorijose laiko ir daugiau ar mažiau panašių sąlygų. Neabejotina, kad gynybiniai įtvirtinimai šiose žemėse Ordinams atsikraustant jau egzistavo. Tačiau istoriniai šaltiniai ir archeologiniai tyrimai iki galo neleidžia suvokti jų tipologijos. Tačiau, jei pilį apibrėšime ir suvoksime kaip integralią socialinės tikrovės dalį, kuriai būdingas valstybinio pobūdžio organizacijos formavimasis su išvystyta kontrolės sistema (pvz., mokesčiai, atodirbiai-talkos, natūrinės duoklės), besikristalizuojanti aiški vidinė socialinė diferenciacija, o galų gale ir sudėtingas struktūrinis mechanizmas, tai baltų genčių gyvenamojoje teritorijoje bent jau XIII a. pirmoje pusėje pilių nebuvo. Gentinės visuomenės materialusis, socialinis, organizacinis potencialas buvo per menkai išvystyti, kad būtų buvę galima statyti sudėtingesnės konstrukcijos ir įvairesnių funkcijų statinius. Todėl XIII a. pradžios šaltiniuose minimus „castrum“ labiau tiktų vadinti įtvirtintomis gyvenvietėmis (pan. į lenk. *gród*, vok. *Burgwall*, ček. *hradiště*), kurios būdingos gentinės visuomenės ir ankstyvosios monarchijos epochoms.

Šioje vietoje reikėtų grįžti prie situacijos Vakarų Europoje, kur pirmosios pilys datuojamos maždaug IX–X a., tuo tarpu ankstesni įtvirtinimai, pvz., valdovo rezidencijos, įvardijamos kaip *Pfalz*, *palatium* (neklasifikuojant pastarųjų kaip viduramžių pilių)⁴¹. Tokiu atveju tam tikro tipologizavimo ir adaptuotos terminijos reikėtų ir LDK istoriografijai.

³⁹ Heinrici Chronicon Livoniae, *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum* 31, ed. L. Arbusow, A. Bauer, Hannover, 1955, S. 3. Atkreiptinas dėmesys į šaltinyje vartojamą terminą *municio* ir jo daugiareikšmiškumą (pvz., įtvirtinimas, tvirtovė, mūras, statinys).

⁴⁰ Ten pat, p. 48, 50. Taip pat apie minimą Sėlių „pilį“ žr. p. 100, [...] *ad castrum Selonum* [...].

⁴¹ Apie tai plačiau žr. R. M c k i t t e r i c k, *Charlemagne. The Formation of the European Identity*, Cambridge, 2008, p. 170–171; Autorė aptaria Karolio Didžiojo rezidencijų formavimąsi, jų geografiją ir funkcijas. Taip pat žr. E i h a r d a s, *Karolio Didžiojo gyvenimas*, vertė M. Čiurinskas, įvadą ir paaiškinimus parašė R. Petrauskas, Vilnius, 2005. Atkreiptinas dėmesys į originalo tekste Karolio Didžiojo rezidencijų lotynišką

Apžvelgiant XIV–XV a. LDK šaltiniuose aptinkamus pilies įvardijimus, atkreiptinas dėmesys į dar keletą lotyniškai tradicijai būdingų žodžių: *arx, castellum, fortalium*. Pastarieji žodyne neturi vienareikšmės konotacijos⁴², tačiau tai greičiau suponuoja nenu-sistovėjusią ir sporadišką jų vartojimo įvairiuose kontekstuose praktiką, nei bandymą kuo tiksliau įvardyti konkretų objektą⁴³.

Apie kitokią situaciją reikia kalbėti susiduriant su rusėniškąja (kiriline) raštijos tra-dicija ir buvusios Kijevo Rusios valstybės teritorija. Rusėniškojoje raštijoje fiksuotina tokia šaltinių kalboje aptinkamo žodžio variacija: *град, городъ, городокъ,hrad, horod*⁴⁴, kuri vėliau pasirodė ir LDK raštinės kalboje. Tik XV–XVI a. sandūroje šis terminas šioje kalboje buvo pakeistas polonizmu *замокъ, замочокъ, замокъ*⁴⁵. Itin svarbu akcentuoti tokius šaltinių terminus kaip *городъ* ir *градъ*, kurie nėra vienareikšmiai⁴⁶. Šaltiniai tiks-liai neatskleidžia, kada kalba eina apie miestą, o kada apie pilį. Žvelgiant iš kitos pusės, miestas suvoktinas kaip platesnio turinio objektas nei pilis, o bet kokio miesto viena iš būtinų sąlygų buvo pastaroji. Nepaisant to, labai tikėtina, kad miesto įvardijimas dažnu atveju turėtų būti suvokiamas kaip pilis, kadangi pastaroji viduramžių Europoje buvo vienas esminių žmogaus paliesto kraštovaizdžio akcentų (turima omenyje pilies ir miesto genezės sąryšis ir iš to sekanti pilies kaip potencialaus miesto branduolio reikšmė)⁴⁷. Kartu pati *городъ* ir *градъ* žodžių reikšminė samplaika suponuoja dviejų reiškinių: mies-to ir pilies genetinius ryšius ir raidos bendrumus. Tuo pačiu, bandant detaliau išryškinti

įvardijimą: [...] *palatia operis egregii* [...], p. 70, [...] *comes palatii* [...], p. 86. Panašumų galima aptikti ir X a., Otono Didžiojo laikais, kai kalbama jokiū būdu ne apie pilis, o tiesiog apie tam tikras rezidencijas (*Pa-last*), žr. E. L e h m a n n, *Der Palast Ottos des Grossen in Magdeburg, Architektur des Mittelalters. Funktion und Gestalt*, Weimar, 1984, S. 42–62.

⁴² Pateikiamą daugiareikšmį vertimą žr. *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t. I, II, IV, Wrocław–Kraków–Warszawa–Gdańsk, 1953–1977.

⁴³ Šiam teiginiui iliustruoti galima pasiremti analogijomis; pvz., tai akivaizdžiai liudija du vokiškos er-dvės pilių pavyzdžiai, kai objektas įvardijamas vis kitaip keliasdešimties metų bėgyje. Pateiktini du Hamerš-teino ir Niurnbergo pilių atvejai, kurių įvardijimai šaltiniuose įvairuoja nuo *castrum, castellum, arx, munitio, urbs, borch* iki *burgus*. Turėtina omenyje tai, kad, pasak šių pilių tyrinėtojo, didesnių pakeitimų aptariamuju laikotarpiu pilių struktūroje neįvyko, bet įvardijimas kito; žr. A. T h o n, *Studien zu Relevanz und Gültigkeit des Begriffes „Pfalz“ für die Erforschung von Profanbauwerken des 12. und 13. Jahrhunderts, Forschungen zu Burgen und Schlössern*, Bd. 7, München–Berlin, 2002, S. 45–72.

⁴⁴ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Москва–Ленинград, 1950, c. 475–476; J. J a k u b o w s k i, *Opis Księstwa Trockiego z r. 1387, Przegląd historyczny*, t. 5, 1907, s. 22–47; *Lato-pisiec Litwy i kronika ruska*, Wilno, 1827, s. 50–53, 56–57.

⁴⁵ *Lietuvos Metrika, Užrašymų knyga 25, (1387–1546)*, parengė D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius, 1998, Nr. 36, p. 102, (1501 m.); Nr. 26, p. 92, (1504 m.). Tuo tarpu apie 1480 m. rašytame dokumente pilis įvardijama dar „senuoju“ rusėnišku daiktavardžiu: [...] *маю тот город Лучоскъ держатю* [...]; *Lietuvos Metrika, Užrašymų knyga 4, (1479–1491)*, parengė L. Anužytė, Vilnius, 2004, Nr. 57, p. 107–108.

⁴⁶ *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам*, т. I, Санкт Петер-бургъ, 1893, c. 555–556; *городъ* pateikiamo vertimo variacijos: 1. uztvara, siena; 2. įtvirtinimai, tvirtovė, miestas; 3. akmeninės sienos; c. 575–576; *градъ* vertimas: 1. siena, uztvara; 2. sodas; 3. miestas.

⁴⁷ E. G u d a v i č i u s, *Miestų atsiradimas Lietuvoje*, Vilnius, 1991.

rusėniškosios erdvės pilies problemines puses, reikia turėti omenyje du *šalia* pilies minimus erdvinius dėmenis: *детинец* ir *носад*. Pirmasis jų suvokiamas kaip vidinė pilies dalis, ribojama pilies sienų, antrasis – kaip priešpilis (*suburbium, preurbium, vurburge*), besišliejantis prie išorinių gynybinių įtvirtinimų sienų⁴⁸. Visgi apskritai rusėniškosios LDK dalies pilys greičiausiai turėjo kiek kitokią raidos trajektoriją, kadangi čia buvo išlikusios dar Kijevo Rusios valstybinės struktūros, nors, kita vertus, darytina išlyga dėl to, kaip rusiškojoje istoriografijoje „persipina“ miesto / pilies problema, nevėsiškai aiškiai skiriant šių dviejų, neabejotinai tarpusavyje susijusių, reiškinių ypatybes⁴⁹.

Kalbant apie viduriniąją vokiečių aukštaičių (*Mittelhochdeutsch*) tarme surašytus šaltinius, akcentuotini vartojami daiktavardžiai *huse, hwsze, hawsze, huze, huwsze, huse, hus, hous*⁵⁰, taip pat *burc, burge*⁵¹. Galima pastebėti, kad nuosekliai (tiek Ordino *Wegeberichtuose*, tiek Vytauto korespondencijoje su Vokiečių ordinu) yra vartojamas pirmasis iš nurodytų daiktavardžių (*huse*), konkretizuojantis vietovardį. Ši nuoseklumo išlaikymą sustiprina ir tai, kad *šalia* vartojami tokie daiktavardžiai kaip *koni(n)ges dorff, koni(n)geshoff*, o kartu ir *Andrewshoff, Iwanendorfe, Wissegirdendorffe*: eponimai, nurodantys konkrečių asmenų valdas ir tuo pačiu kokybiškai skiriantys įvardijamus objektus. Vadinasi, *Wegeberichtu* žvalgai ir sudarytojai tiksliai apibūdindavo skirtis tarp įvardijamų objektų. Žinoma, šaltiniuose pasitaiko ir išimtinių atvejų, kaip, pvz., tuose pačiuose kryžiuočių žvalgų kelių aprašymuose minimas Eišiškių miestas (*Eykschischken eyne stadt*), nors ankstesnėje žinutėje aptinkame Eišiškių dvarą su apleista pilimi (*Eyksiskindorffe, eyne wüsten huse*)⁵².

⁴⁸ М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, Москва, 1956, с. 242; *Энциклопедический словарь*, т. XXIV, С.-Петербург, 1898, с. 656.

⁴⁹ П. А. Раппопорт, *Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X–XV вв.*, Москва–Ленинград, 1961; Н. В. Сапжников, *Оборонительные сооружения Смоленска (до постройки крепости 1596–1602 гг.)*, *Смоленск и Гнёздово (к истории древнерусского города)*, Москва, 1991, с. 50–78; К. Н. Соколов, *Русские крепости и осадная техника VIII–XVII вв.*, Москва, 2003; Ю. Г. Иванов, *Старинные крепости России*, Смоленск, 2004.

⁵⁰ *Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430*, ed. A. Prochaska, Cracoviae, 1882, s. 51, 54, 775, 709, 450, 555, 319, 184, 256; *Scriptores rerum prussicarum, Litauischen Wegeberichte* (toliau – *Litauischen Wegeberichte*), hrsg. von Th. Hirsch, M. Töppen, E. Strehle, Bd. 2, Leipzig, 1863, S. 662–708. Atkreiptinas dėmesys į pateikiamą *hus* vertimą, kuris senesniuose žodynuose nurodo į gyvenamąjį namą ar pastatą, priklausomai nuo vokiečių kalboje būdingo antrojo žodžio dėmens; žr. *Bibliothek der gesamten deutschen national Literatur; III. Abteilung, Bd. 1, Mittelhochdeutsches Wörterbuch von A. Ziemann*, Quedlinburg und Leipzig, 1838, S. 167; pateikiamas vieno aukšto namų, ribojamų sienų, vertimas; *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*, ausgearbeitet von W. Müller, Bd. 1, Leipzig, 1854, S. 737–741. Naujesniame žodyne pilis pateikiama kaip vienas iš kelių galimų variantų: namas, rezidencija, pilis, dvaras, žr. B. Hennig, *Kleines Mittelhochdeutsches Wörterbuch*, Tübingen, 2001, S. 168.

⁵¹ *Livländische Reimchronik*, hrsg. von L. Meyer, Paderborn, 1876, S. 134, 228. Žr. žodynėlį šio leidinio pabaigoje; ypač į žodžių *hus* (1. įtvirtintas namas, 2. pilis) ir *burc* (1. pilis, 2. miestas) vertimus.

⁵² *Litauischen Wegeberichte*, W. 83, S. 701; W. 82, S. 700–701.

Svarbu tai, kad lyginant įvairiomis kalbomis surašytus šaltinius, galima pastebėti, kad jų terminija per visą aptariamą XIV–XVI a. laikotarpį išlaiko tam tikrą nuoseklumą. Taigi vok. *huse*, *hwsze*, *hawsze*, *huze* ar *burc*, *burge* atitinka rus. *град*, *городъ*, *городокъ*, o pastarąjį lenkų kalbos įtakoje XV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje keičia *zatok*, *замокъ*, *замочокъ*. Tuo pat metu *castrum* vartojamas kaip minėtųjų žodžių atitinkmuo lotyniškojoje raštijoje.

XIII a. šaltiniuose pasirodantys Lietuvos, o ir kitų baltų genčių pilių įvardijimai neturėtų užgožti esminių pokyčių, kurie įvyko valstybės formavimosi laikotarpiu. Tai, kad XIII a. kronikos ir metraščiai vartoja tuos pačius žodžius kaip ir XV a. šaltiniai, toli gražu nereiškia, kad turime reikalą su tuo pačiu objektu. Istoriniai tyrimai remiasi šaltinių terminija, tačiau privalo atskleisti istorinių reiškinių raidą.

* * *

Bandant apibrėžti pilį kaip istorinį reiškinį⁵³, esminiai yra keli aspektai. Daugeliu atvejų istoriografijoje apie viduramžių pilį kalbama kaip apie architektūrinį ar gynybinį objektą. Tačiau pilis visų pirma suvoktina kaip suverenios valdžios ir galios centras, kuris radosi ir formavosi konkrečioje erdvėje ir laike. Nesant pastovioms centralizuotos valdžios administracinėms struktūroms⁵⁴, pilis buvo kone vienintelė realija, padedanti formuoti ir organizuoti kuriamą valdžios erdvę.

Todėl pilis vertintina kaip teritorializacijos ir valdžios įgyvendinimo mechanizmo sudėtinė dalis su sau būdingu socialiniu-pareigybinu aparatu. Ji formavo tam tikrą teritoriją ir buvo jos administracinis centras su vidine infrastruktūra ir ūkinio aptarnavimo mechanizmu. Viduramžių pilių statyba Europoje prasidėjo IX a. pabaigoje, o intensyvesnis laikotarpis datuojamas XII–XIII a. Iš esmės pilis – tai stiprėjančių feodalinių politinių darinių požymis.

Kalbant apie pilį kaip apie viduramžių feodalinės visuomenės reiškinį, verta pastebėti, jog šis fenomenas skirtinguose Europos regionuose įgavo netolygias formas ir daug kur liko neišplėtotas. Visa tai atspindi daugialypį pilies pobūdį, todėl vieno universalaus jo apibrėžimo nėra. Galima kalbėti tik apie tam tikrus pamatinius bruožus, kurie buvo būdingi kiekvieno Europos regiono pilims. Šia prasme pilis suvoktina kaip nuolat kintantis objektas, įgaunantis naujas struktūrines formas.

Pilies apibrėžimas savo turiniu yra daugiareikšmis, o jos samprata ir interpretacija priklauso nuo tyrimo specifikos⁵⁵. Tuo tarpu šaltinių duomenys, būdami lakoniški, verčia

⁵³ Šiame straipsnyje pateikiamos tik preliminarios formuluojamos problemos pastabos. Kitame rengiamame straipsnyje toliau bus aptariamasi teminės ir metodologinės pilies reiškinio tyrimo perspektyvos, pratęsimasi šiame tekste keliamas idėjas.

⁵⁴ R. Petrauskas, Ankstyvosios valstybinės struktūros Lietuvoje XIII–XV a. pradžioje, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 16, 2005, p. 19–30; R. Petrauskas, Socialiniai pokyčiai Lietuvoje valstybės formavimosi laikotarpiu, *Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste*, Vilnius, 2008, p. 160–183.

⁵⁵ H. Siemiąńczuk, Z problematyki wschodnioeuropejskiego zamku w średniowieczu, *Zamek i dwór w Średniowieczu od XI do XV wieku*, Poznań, 2001, s. 64.

kelti prielaidas ne tiek konkrečiai dėl pačios pilies, kuri šaltiniuose, priklausomai nuo kalbos, įvardijama labai įvairiai (*castrum, arx, fortalitium hus, huszer, zamek, зородъ, зородокъ*), kiek dėl formuojamos teritorinės struktūros su sąlyginai išvystyta sociotopografija ir apskritai aplinkinėmis struktūromis. Be to, į pilies apibrėžimą būtina įtraukti ir jos kaip simbolinės viduramžių visuomenės struktūros faktorių. Šiame kontekste svarbūs pilies kaip galios ir socialinio statuso išraiškos aspektai.

Todėl pilį derėtų suvokti kaip XIV–XVI a. pirmos pusės LDK socialinę kategoriją, kuri formavosi to meto sociopolitinės raidos kontekste, o lygia greta ir pati veikė šiuos procesus. Naujai statoma pilis atspindi suvereno bandymą teritoriškai, o kartu ir simboliškai įtvirtinti savąją valdžią konkrečioje teritorijoje. Apie pilies reiškinio užuomazgas (čia nekalbame apie rusėniškų LDK teritorijų pilies genezę, kuriai būtinas atskiras tyrimas) galime kalbėti tik nuo XIII–XIV a. sandūros, kai pamažu iškyla viešpataujanti dinastija, kurianti naują valdymo tradiciją Lietuvoje.

THE CASTLE IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA: TRENDS OF HISTORIOGRAPHY AND SEARCH FOR NEW DEFINITION

Summary

VYTAUTAS VOLUNGEVIČIUS

The article aims at the reinterpretation of the genesis of the castle in the Grand Duchy of Lithuania at the same time evaluating the state of historiography and trends in terminology used in historical sources. Historiographical problems are defined from the comparative perspective. The author emphasizes the interpretational issues which refer to the word “castle” in different languages used in different sources (*castrum, arx, fortalitio, buorg, huse, hwsze, hawsze, zamok, zamek, hrad, horod, град, городъ, городокъ, замокъ, замочокъ*). The newly formulated definition of the castle as a changing historical phenomenon expands the concept of the castle. The castle is therefore perceived as an integral part of the social reality. This idea is based on certain material and socio-political assumptions. The article also suggests that only at the junction of the 13th and 14th centuries when the new dynasty started the initiation of new traditions of rule the castle gained additional significance as a new qualitative expression of the formation of the state and social structures in Lithuania.

Gauta 2011 m. kovo mėn.

Vytautas Volungevičius (g. 1984 m.) – Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto Senovės ir vidurinių amžių istorijos katedros doktorantas. Rengiamos disertacijos tema – Pilis ir jos sociopolitinės transformacijos XIV a. pabaigoje – XVI a. pirmojoje pusėje.

Adresas: Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto Senovės ir vidurinių amžių istorijos katedra
El. paštas: vytautas.volungevicius@gmail.com